

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Науковий стиль української мови почав системно розвиватися з другої половини ХІХ століття. Для його розвитку потрібна була лексика, яка б точно відображала наукові поняття певних галузей науки. Така лексика вже значною мірою формувалася, і до другої половини ХІХ ст. склався досить значний її фонд. Терміни різних галузей науки частково були представлені в літературних творах українських класиків (П.Грабовський, М.Коцюбинський, П.Мирний, І.Франко та інші), а також у періодиці. Це була переважно сільськогосподарська, будівельна, соціально-економічна, суспільно-політична, філософська, літературознавча, юридична термінологія.

Стан розвитку термінології окремих природничих наук у дожовтневий період був досить різномірним. Найбільш розвинутою була біологічна і математична термінологія; почала формуватися термінологія фізики, астрономії, технічних наук.

У Західній Україні протягом 1864-1879 рр. було видано шість випусків „Початків до уложення номенклатури и терминологіі природописної, народнєі и замітка о волоськім - павук (Львів. – 1864 - 1872 (вип. I- V))” І.Г. Верхратського, якого вважають творцем української природничої термінології.

У своїй роботі вчений використовував друкований матеріал різних авторів, багато власних записів західноукраїнських діалектів, а іноді, не знаходячи потрібної назви, перекладав її з латинської мови або утворював сам, виходячи з певних ознак конкретного поняття. Тому роботи І.Г. Верхратського становлять інтерес перш за все для дослідження української діалектної лексики, особливо у галузі науково-природничої термінології. Діалектною обмеженістю і пояснюється вживання незначної кількості його термінологічних назв у сучасних нормативних термінологічних та загальномовних словниках.

Саме він був одним з перших, хто почав збирати лексичний матеріал на території Західної України (Галичини, Буковини й Закарпаття), вперше спробував зробити етимологічний аналіз цієї групи лексики, класифікувати західноукраїнські говірки.

Його словник складається з п'яти частин (випусків), кожна з яких є продовженням роботи дослідника над лексичним матеріалом природничих наук. У другій частині (1869), наприклад, автор зауважує, що багато збирав лексичного матеріалу з зоології, хоча ботанічних назв „між народомъ” набагато більше, але не вистачає людських ресурсів для його збирання та опрацювання. І. Верхратський запрошував до співпраці усіх народівців, які мали можливість та бажання допомогти, давав рекомендації щодо оформлення зібраного матеріалу: „Ростини треба впершь засушити и до каждой карточку зъ

одвітною відъ народа записаною назвою причепити, и точнісенько такожъ записати місцевість, де якої уживають назви; а відтакъ посилається ихъ въ бибулі”[1; III; II]. Необхідним, за словами автора, є залучення етнографічного матеріалу (оповідок, переказів, забобонів, повір’їв тощо), який допомагає зібрати лексичний матеріал, враховуючи всі діалектні форми (дослідник розуміє їх як синонімічні назви, що показують багатство мови, а також зауважує, що їх можна використовувати як родові назви у майбутньому).

У третій частині словника автор змінює структуру і подає матеріал не просто записаний з народної мови, але й з поясненнями до термінів латинською та німецькою мовами: „Найчастіше переводивъ я наукові назви зъ латинського на языкъ руський, або творивъ имья то відъ поживління, то відъ місця пробування, то відъ примішнійшої власности животини ”[1; III; III]. І. Верхратський в цій частині окремо подає номенклатурні назви, пояснюючи це відсутністю коштів: „наша южноруська литература, ся справдешня самосія, мусить на теперъ обмежати ся лишъ на часописі та брошури...”[4; 4; III]. У четвертій частині використані природничі терміни з робіт українських авторів: „О дикорастущихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губерніи” Ф.М. Августиновича, „Зоологическое путешествие къ сѣверному берегу Чернаго моря и въ Крымъ” К. Кесслера.

П’ята частина словника поділена на один розділ з номенклатурними назвами, другий – народні назви з поясненнями автора (тому іноді згадують цю роботу І. Верхратського як таку, що має шість частин).

Автор звертає увагу на те, що серед безлічі народних назв важко підчас вибрати певну, яка б була єдиною на позначення рослини, тварини, птаха, тому пропонує використовувати одну, яка на його думку, і є тією назвою, що буде зрозуміла всім (для назви картоплі *Solanum tuberosum* пропонує залишити лексеми *бульба* або *бараболя*, мотивуючи свій вибір поширенням цих назв на досліджуваній території). У той же час І. Верхратський наводить варіантні назви, пояснюючи це тим, що потрібно „знати якъ въ разнихъ сторонахъ який плідъ називається, и щобъ имя, котре найбільше уживане й найудачнійше до умітного названня мігъ шановний читець вибрати, и розібрати, чи воно гатункове чи родове”[1; III; I]; пропонує наступним дослідникам („кріпшихъ, сполученихъ силъ”) визначити, яка назва має бути видовою („гатунковою”), а яка родовою. Аналізуючи лексичний матеріал, дослідник використовував не лише народну мову, але й збірку „Українські приказки” за редакцією Номиса, а також видання журналу „Основа” (особливо назви комах): „Впрочімъ однакъ я старавсь натураліі якъ найдокладніше означити, а термінологічні вираженія руські, якъ мога, вірно оддати на язиці науковімъ”[1; IV; I].

Словник І.Верхратського „Списъ важнѣйшихъ выразовъ зъ рускои ботаничної термінологіѣ и номенклятуры (зъ оглядомъ на шкѣльну науку въ высшихъ клясахъ гымназіѣ)” (1892) є продовженням роботи над упорядкуванням природничої термінології (додано назви, зібрані у різних

регіонах „Галичини та України”), при відборі назв дослідник дотримується двох основних критеріїв:

1) брати назви з ботанічної номенклатури;

2) „хиба що они оказались доконечными изъ зглядѣвъ педагогическихъ” [2;2].

В основу словника покладено наступну класифікацію: царство – громада – кляса – рядь – семейство – племя (скупина) – рѣдь – выродокъ – осѣбнякъ. „Руські“ терміни тлумачаться латинською та німецькою мовами, що, за словами автора, полегшить їх розуміння, а також допоможе провести порівняльний аналіз між „руськими” та польськими термінами: „Щобы именно ученикамъ улегчити корыстанє зъ того спису по за школою, а оттак по части и розширене вѣдомостей зъ ботанической терминологіи въ школахъ набутыхъ, державъ ся я предписанного польского учебника ботаники для клясъ высшихъ Д-ра Осипа Ростафинского” [2;1].

Термін *овоч* у словнику представлено в таких варіантах: *овочъ*, fructus (f.) Frucht, *овочъ*, f. genuinus, echte Frucht, *овочъ сповидный*, f. spurius, Scheinfrucht, *овочъ ошупчастый*, f. induviatus, bedeckte Frucht, *овочня*, pericarpium, Fruchtgehäuse, *мязь овочна*, pulpa Fruchtbrei, *наовочня*, epicarpium äussere Fruchthaut, *середовочня*, mesocarpium, mittlere Fruchthaut, *въовочня*, endocarpium, innere Fruchthaut, *овочникъ*, carpogonium, *овощъ*, Frucht, fructus.

Серед назв городніх культур зазначені такі: *лукъ*, *цибуля*, *чъсник*, *шпарагъ*, *шафранъ*, *кукурудза*, *бобовникъ*, *перець*, *лобода*, *буракъ*, *шпинатъ*, *щавъй*, *капуста*, *рѣпак*, *горчиця*, *редьква*, *хрѣнь*, *кминокъ*, *тиміянъ*, *колядра*, *кропъ*, *петрушка*, *пастирнакъ*, *селеръ*, *морхва*, *помідоръ*, *бараболя*, *салата*, *горохъ*, *фасоля*, *баклажанъ* (*надлажанъ*). Однорічні та дворічні городні культури позначаються термінами *однопрозябцеви* та *двупрозябцеви*.

Багато уваги приділено внутрішній класифікації природничих наук, є окремі розділи, що стосуються різних галузей цієї науки: *До фитотоміъ* (*кльтина*, *ядро*), *До органографіъ* (*сѣмя*, *плодня*), *До фізіологіъ*, *Орудя выводни* (*корѣнь*, *цвѣтъ*, *черешокъ*) тощо.

У 1874 р. у Києві видається „Опыт словаря названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них” А.С.Роговича, а також „Список растений с народными названиями” Ф.К.Волкова. Особливо слід відзначити першу працю, яка стала органічним продовженням розвідок у галузі української термінології та номенклатури, її автором був відомий ботанік, доктор природничих наук Афанасій (Панас) Семенович Рогович.

Визначаючи особливості словника „Опытъ словаря народныхъ названий Юго-Западной Россіи ” (1874), треба зауважити, що у ньому назви подаються за алфавітним принципом, автор широко використовує латинську ботанічну номенклатуру. Згідно назви словника його автори (А.С.Рогович, М.А.Максимович, В.М.Черняєв та ін.) мали на меті зафіксувати народні назви рослин. Логічним стало залучення ілюстративного матеріалу у вигляді народних переказів та повір’їв, але це відбувається непослідовно (залежно від ареалу

дослідження); номенклатурні назви більшості рослин не наводяться, що ускладнює їх сучасне розуміння. Матеріал має вигляд етимологічних розвідок, які становлять для нас неабиякий інтерес, кожна лексична одиниця нумерується. Географія аналізованого матеріалу охоплює Київську область, Орловську губернію, по річці Дністер в Подільській губернії, в поселеннях, де значна кількість мешканців – молдавани (такі лексичні одиниці маркуються позначкою *мл.*) тощо, тобто зібраний матеріал представляє дані трьох мов: української, російської та молдавської.

Серед лексичних одиниць, зібраних у цьому словникові, є назви лікарських рослин (*Achillea Millefolium L.* Деревій, крварникъ, серпорізъ, білоголовникъ), дерев (*A. Platanoides. L.* Кленъ; ацарнь), городніх культур (*Allium Cera L.* Лукъ, луковиця, цибуля, сяпа *мл.*), грибів (*A. Russula Schäf.* Сироїжка), квітів (*Ipomaea tricolor L.* Кручені паничі), ягід (*Morus alba L.* шовковиця), бур'янів (*Asperugo procumbeus L.* Остриця, лепчиця, ленець, мокрець), а також назви рослин, які не вирощувалися на території України (*Citrus Aurantium Riss.* Апельсинъ, портокаль. *мл.*), що не відповідало ні назві, ні меті видання. Є випадок, коли одна й та сама назва зустрічається двічі (№134: *Bunias orientalis L.* Порчакъ, *катранъ*, *свербига* і № 216: *Crambe tatarica Jacq.* *Катранъ*). Автор пояснює це тим, що в народній мові одна й та ж рослина має іноді декілька назв, або одна назва належить декільком рослинам. Назва *Physalis Alkekengi L.* (*Жидівські груши, мохунки, мошнухи*), засвідчена в цьому словнику, дає можливість припустити, що наприкінці ХІХ століття назва *земляна груша* (або *топінамбур*) ще недостатньо зафіксувалася в розмовному мовленні.

Всього у словнику зафіксовано 767 назв, які розміщені на 33 сторінках, після яких подається покажчик народних назв рослин Південно-Західної Росії (чіткого поділу між народними та літературними назвами немає).

Саме цей факт доводить, що існування подібних словників є явищем необхідним і визначним для історії розвитку мови, не дивлячись на те, що це були чи не найперші спроби систематизації назв.

Робота над укладанням словників природничої термінології продовжилася і на початку наступного століття, результатом якої було видання наступних словників: Полонський Х. Словник природничої термінології.-К., 1928; Яната О., Осадча Н. Словник ботанічної номенклатури. – К., 1928; Сабалдир П.О. Практичний словник сільськогосподарської термінології. – Харків, 1931; Паночіні С. Практичний словник біологічної термінології. – Харків, 1931; Вовчанецький В., Лепченко Я. Словник ботанічної термінології.- Київ-Харків, 1932.

Література:

1. Иванъ Верхратський. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськім- павуку.- Львів. – 1864 - 1872 (вип. I- V).

2. І. Верхратський. Спись важнѣйшихъ выразовъ зъ руской ботаничної термінологіѣ и номенклятуры (зъ оглядомъ на школьну науку въ высшихъ клясахъ гымназіѣ) (зладивъ Иванъ Верхратскій у Львовѣ).- Львів. – 1892.- с. 48.

3. А.С. Рогович. Опытъ словаря народныхъ названій ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ (съ нѣкоторыми повѣрїями и разказами о нихъ) (Київ, університетська типографія). – К., 1874.

4. О. Кочерга, В.Кулик. Препринт Інституту теоретичної фізики Академії наук України ІТФ-93-IV. – К., 1993.

Н.О.Медведчук

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА У “ЩОДЕННИКУ” О.П. ДОВЖЕНКА

Постать О.П.Довженка відома не тільки в Україні, а й в усьому світі. Це і письменник, і кінодраматург, і режисер. Лише в наш час стало можливим прочитання усїєї творчої спадщини митця. “Щоденник”, мабуть, найгеніальніший твір письменника, який є не лише документом часу, а й видатним літературним твором, який буде цікаво дослідити як літературознавцю, так і лінгвісту, адже він притягує силою естетичного впливу художніх образів, цікавим добором мовних засобів. О.П.Довженко досить тонко відчував слово, умів ним вільно і вибагливо орудувати, рідна мова була для письменника невичерпним джерелом поповнення яскравих виражальних засобів.

Особливої уваги заслуговує експресивна лексика, яка у “Щоденнику” митця є частовживаною. Незважаючи на те, що жанр щоденника не розрахований на читача (слухача), слід відзначити, що Довженкові записи максимально образні та виразні. Для передачі емоцій, переживань, вражень та висновків про явища, предмети оточуючого середовища, оцінок служать експресивні одиниці мови. У сучасному мовознавстві використовуються різні терміни на позначення лексичних одиниць, що виконують не лише номінативну, а й експресивну функції: “емоційна лексика”, “емоційно забарвлена лексика”, “емоційно-експресивно забарвлена лексика”, “експресивна лексика”, “експресивно-стилістична лексика”, “зображально-виражальні лексичні засоби”, “характеризуюча лексика”, “образна лексика” та ін. Велику кількість термінів можна пояснити наявністю в науковій літературі різних концепцій і тлумачень проблеми експресивності, появою у лінгвістиці нових напрямів і методик дослідження семантики слова, до уваги береться людський фактор, зв’язок раціонального та емоційного.

Проаналізувавши роботи українських та зарубіжних вчених з проблеми визначення експресивності, слід відзначити, що це питання і до останнього часу залишається дискусійним, таким, що потребує дослідницьких зусиль, спрямованих на її вивчення, пояснення, обґрунтування, адже ця категорія стилістики є сферою перетину лінгвістики, психології, філософії, що визначають мову як об’єкт дослідження.